

Duchy

Dorota Nosowska

Jak literatura przedstawia duchy, upiory, zjawy, wampiry?

Literatura i film

- **Duch nakazujący, jak postępować, proszący o zemstę**, np. w tragedii Williama Szekspira „Hamlet” duch ojca budzi w młodym księciu chęć pomśzczenia śmierci króla i wykrycia królobójstwa.
- **Duchy mściciele**, np. w balladzie Adama Mickiewicza „Lilije” za sprawą zabitego męża zapada się cała świątynia, ginie niewierna żona, kandydaci do jej ręki i weselni goście.
- **Dusze zmarłych proszące o modlitwę i pokutę** – w części II „Dziadów” Adama Mickiewicza podczas ludowego obrzędu pojawiają się kolejne duchy, których cierpieniom mogą ulżyć żyjący, oraz zjawy pokutujące za tak ciężkie winy, że nie ma dla nich litości. W I tomie „Chłopów” Władysława Stanisława Reymonta „Jesień” jest też scena, w której parobek Kuba na wiejskim cmentarzu odprawia dziady, wierząc, że dusze przodków pożywią się okruszkami chleba; spełnia dawny ludowy obrzęd ukradkiem, wbrew zakazom księdza, mimo że jest głęboko wierzący, pogańskie zwyczaje łączy z gorliwymi praktykami katolickimi.
- **Zjawa-wyrzut sumienia**, np. duch Banka pojawiający się przed zabójcą Makbetem, niewidziany przez resztę gości.
- **Duch zakochanego, który nie chce się rozstać z ukochaną** – w balladzie Adama Mickiewicza „Romantyczność” Jasio nawiedza po śmierci Karusię.
- **Wampir** – istota żywiąca się ludzką krwią, według wierzeń słowiańskich mściwy upiór powstały z niespalonych zwłok, który nie chce się rozstać z życiem i zjaczymi, np. kobieta-wampir w „Dolinie Issy” Czesława Miłosza (ekranizacja tej powieści wyreżyserował Tadeusz Konwicki). Motyw wampira powtarza się też w filmach „Nosferatu-wampir” w reż. Wernera Herzoga, w „Wywiadzie z wampirem” w reż. Neila Jordana czy popularnej ostatnio powieści autorstwa Stephenie Meyer „Zmierzch”, jej kolejnych częściach i ekranizacjach.
- **Duch czy człowiek? – niejasny status postaci z IV części „Dziadów”** (słynne pytanie: „Gustaw umarł czy żyje?”).
- **Zjawa ze świata elfów** – tytułowy bohater „Króla elfów” Goethego – wytwór wyobraźni umierającego chłopca, mając senny niedostępnym zdrowemu ojcu czy symbol zwycięskiej romantycznej wyobraźni.
- **Zjawy będące produktem imaginacji, projekcją stanów psychicznych bohatera** – w „Kordianie” Juliusza Słowackiego powstrzymują tytułową postać przed zabójstwem cara.
- **Dziewica-upiór – ucieleśnienie poezji zagrażającej rodzinnemu szczęściu** w „Nie-Boskiej komedii” Zygmunta Krasińskiego; to owa zjawa nakazuje Mężowi

opuścić Żonę, nie myśleć o narodzinach dziecka i domu i tęsknić za czymś wyższym i piękniejszym, choć... jak się potem okazuje, wydziela ohydny trupi odor. „Deszcz kapie z włosów – kości nagie wyzierają z łona”.

- **Parada duchów i zjaw w „Weselu” Stanisława Wyspiańskiego – i ich głosy na temat Polski współczesnej Wyspiańskiego**. Drugi akt dramatu, wizyjny, zaczyna się wizytą Chochola na weselu, potem pojawiają się również duchy prowadzące dialog z poszczególnymi bohaterami, np. Widmo, dawny kochanek Marysi rozmawiający z ukochaną czy zjawa Stańczyka dialogująca z Dziennikarzem, Rycerz dialogujący z Poetą, Hetman z Panem Młodym, Upiór z Dziadem. Warto też wskazać odpowiedniki tych postaci w historii (np. Upiór nawiązuje do postaci Jakuba Szeli, a Widmo do postaci malarza de Laveaux) i malarstwie (Stańczyk czy Wernyhora z obrazu Matejki, Chochół podobny do chochołów z obrazu Wyspiańskiego).

- **Groteskowy duch** – zjawa w sztuce Witkacego „W małym dworku”. Jak powiedziała w jednym z wywiadów reżyserka sztuki w warszawskim Och-Teatrze Anna Augustynowicz – Widmo matki nie przychodzi po to, by straszyc, lecz „wywlec” z bohaterów dramatu ich wyrzuty sumienia, a widzom uświadomić „umowność konwencji, w jakiej żyjemy”.

Spektakl „W małym dworku” w Och-Teatrze w reż. Anny Augustynowicz, premiera: czerwiec 2011

- **Zły duch, szatan i dobre duchy** – anioły są bohaterami licznych utworów literackich i przedstawień plastycznych, które wymagają osobnego omówienia (np. w III części „Dziadów” zle i dobre duchy walczą o duszę Konrada, szatan jest bohaterem licznych młodopolskich wierszy, pojawia się też w „Faustie” Goethego, „Kordianie” Słowackiego czy w żartobliwej formie w „Pani Twardowskiej” Mickiewicza, w groteskowej – w „Mistrzu i Małgorzacie” Michała Bułhakowa). Wśród plastycznych przedstawień złych i dobrych duchów na uwagę zasługują m.in. wizje Sardu Ostatniego (np. Hansa Memlinga, Hieronima Boscha).
- **Czarownice, wiedźmy** – pojawiają się w „Makbecie” Williama Szekspira i nakłaniają bohatera do zbrodni, budząc w nim chęć ambicji i żądze władzy.

Pytania warte refleksji

Z czego wynika popularność thrillerów i horrorów? Dlaczego motyw wampira robi dziś karierę w kulturze masowej?

Motywy w sztuce

■ „**Sąd Ostateczny**” Hansa Memlinga (z XV w.) ukazuje w centralnej części Chrystusa, wśród otaczających go postaci są m.in. unoszące się anioły. Jest też archanioł Michał z wagą oddzielającą dusze błogosławione od potępionych. Jedno skrzydło tryptyku ukazuje nielicznych sprawiedliwych, drugie – postaci potępionych, pędzonych przez demony ku ogniom piekielnym. Potępionych i diabły ukazano niezwykle sugestywnie. Widać sądu ostatecznego takie jak ta Memlinga (ale też Boscha) przerażały ówczesnych twórców jeszcze bardziej niż dziś. W XV wieku wierzono, że koniec świata nastąpi lada dzień.

Tryptyk „Sąd Ostateczny” Hansa Memlinga znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku

■ Na obrazie „**Zjawa Barbary Radziwiłłówny**” Wojciecha Gersona XIX-wieczny malarz ukazał popularny motyw wywoływania ducha ukochanej, przedwcześnie zmarłej żony króla Zygmunta Augusta. Jak głosiła legenda, w spotkaniach z duchem ukochanej pomagał władcy czarnoksiężnik Twardowski. Motyw ducha, sobowtóra zmarłej pojawia się też w filmie Janusza Majewskiego „**Epitafium dla Barbary Radziwiłłówny**”.

Ważne cytaty

*Jestem duchem twego ojca
Skazany, aby przez czas pewien błędził
Wśród nocy*

(William Szekspir, „Hamlet”)

*– Mój ojcie, nie widzisz tam w cieniu, przy drzewie
król elfów mnie wabi do swoich królestwien
– Mój synku... mój synku... sokoł mam wzrok:
To stare trzy wierzby szareją przez mrok.*

(Johann Wolfgang Goethe, „Król Elfów”)

*Duchy karczemnej tworem gawiedzi,
W głupstwa wywarzone kuźni.*

(Adam Mickiewicz, „Romantyczność”)

CHÓR ZŁYCH DUCHÓW

*W drogę, w drogę, widma, idźcie ku niemu! – Ty naprzód, ty na czele,
cieniu nałożnicy umarłej wczoraj, odwieziony w mgłę i ubrany w kwiaty,
dziewico, kochanko poety, naprzód.*

(Zygmunt Krasiński, „Nie-Boska komedia”, część pierwsza)

*CHOCHOŁ
Kto mnie wołał
czego chciał?*

(Stanisław Wyspiański, „Wesele”)

■ Hiszpański malarz **Francisco de Goya y Lucientes (1746–1828)** stworzył słynną akwafortę zatytułowaną „**Gdy rozum śpi, budzą się upiory**” (inny tytuł: „**Gdy rozum śpi, budzą się potwory**”).

Ukazuje ona śpiącego artystę, wokół którego pojawiają się fantastyczne groźne twory. Warto zwrócić uwagę, że zjawy mają m.in. postać sów, nietoperzy. Dzieło Goi ma wieloznaczną wymowę. Z jednej strony pokazuje sen jako królestwo upiórów, mar, leków, które dopadają nas, gdy śnimy. Z drugiej strony słowa, które można odczytać jako napis na kamiennej tablicy, wskazują na to, że głupota owocuje nietolerancją i przemocą (takie odczytanie współgra z postrzeganiem malarza jako człowieka, któremu bliskie były ideały oświecenia). W tym drugim znaczeniu tytuł akwaforty funkcjonuje jako sentencja. Dzieło należy do cyklu „**Kaprysy**”, jego tytuł sugeruje charakter – osobistych fantazji artysty.

Goya, „Gdy rozum śpi, budzą się potwory”, Museo del Grabado de Goya

■ Na jednym z najistotniejszych młodopolskich obrazów „**Chochoły**” Stanisława Wyspiańskiego (z lat 1898–1899) odnajdujemy swoistą, właściwą malarzowi, poecie i dramaturgowi wizję Krakowa. Powykrecane konary drzew zdają się wyciągać ramiona, a chochoły (słomiane otoczki, w które otulano krzewy róż) przywodzą na myśl tańczące na scenie zjawy, postaci. Żyją własnym życiem, tak jak i Chochoł w dramacie „**Wesele**” rozpoczynający w tym utworze całą paradę zjaw i duchów. ■